

DREZDEŃSKIE PLANY KAMIEŃCA PODOLSKIEGO

LESZEK OPYRCHAŁ, ALEKSANDRA BĄK

STRESZCZENIE

W zbiorach Państwowej Uniwersyteckiej Biblioteki Saksońskiej w Dreźnie (SLUB – Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden) znajdują się dwa rękopiśmienne, dotychczas niepublikowane¹ w Polsce plany Kamieńca Podolskiego: pierwszy sporządził Johann Georg Starcke, drugi wykonał J. G. M. Fürstenhoff.²

Słowa kluczowe: Kamieniec Podolski, Johann Georg Starcke, Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff, fortyfikacje, plany miast

DREZDEN MAPS OF THE KAMIENIEC PODOLSKI FORTIFICATIONS

ABSTRACT

Among the collections of the Saxon State and University Library Dresden (SLUB – Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden) there are two hand-drawn maps of the Kamieniec Podolski stronghold, so far unpublished³ in Poland, one by Johann Georg Starcke, and the other by J. G. M. Fürstenhoff.⁴

Key words: Kamianets-Podilskyi, Johann Georg Starcke, Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff, fortifications, town plans

Państwowa Uniwersytecka Biblioteka Saksońska w Dreźnie została utworzona w 1996 roku z połączenia Biblioteki Politechniki i Państwowej Biblioteki Saksońskiej, która została założona w 1556 r. przez elektora Augusta I, co czyni ją najstarszą biblioteką

w Niemczech. Jednym z najcenniejszych, przechowywanych w niej dzieł jest pochodzący z VI–IX w. Kodeks Drezdeński – rękopiśmienna księga cywilizacji Majów, jedna z trzech, która przetrwała okres niszczenia majańskich ksiąg.

¹ O istnieniu drugiego z planów wspominają J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, z. 13-A, rok 102, 2005, s. 54.

² Ich cyfrowe kopie są dostępne za pośrednictwem witryny internetowej <http://www.deutschefotothek.de/>. Pierwszy z nich wykonany przez J. G. Starcke'a można wyszukać wpisując hasło: „Kamieniec Podolski”. W celu odzyskania drugiego planu, wykonanego przez J. G. M. Fürstenhoffa należy wpisać hasło: „Kaminiek”. Obydwa rysunki nie są objęte ochroną praw autorskich, majątkowych i udostępniane są zgodnie z licencją (cc) Creative Commons, której zasady można znaleźć na: <http://creativecommons.pl/> [dostęp: 18.01.2016].

³ The existence of the second is mentioned by J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, 13-A, (102) 2005, p. 54.

⁴ Their digital copies can be accessed on the website <http://www.deutschefotothek.de/>, the former by typing in „Kamieniec Podolski” in the search line, and the latter by entering „Kaminiek”. The two drawings are not subject to copyright or inheritance law, and are made accessible under a Creative Commons licence, the conditions of which are available at: <http://creativecommons.pl/> [accessed: 18.01.2016].

Saksońskie zainteresowanie Kamieńcem Podolskim – obydwaj autorzy omawianych planów byli saksońskimi oficerami – związane jest z kandydowaniem, a potem objęciem tronu polskiego przez elektora saksońskiego Fryderyka Augusta I znanego później w Polsce jako August II Mocny, który zobowiązał się do odzyskania twierdzy. W tym celu przygotowano nawet zestawienie niezbędnego sprzętu oblężniczego⁵. Niestety wyprawa w 1698 r. nie osiągnęła celu. Wojsko nie dotarło pod Kamieniec. Twierdzę odzyskano rok później na mocy traktatu karłowickiego, co August II uczcił okolicznościowym medalem bitym w srebrze i złocie (il. 1).

Po odzyskaniu Kamieńca Podolskiego miała miejsce rozbudowa jego fortyfikacji w pięciu okresach:⁶ w latach: 1710–1715, 1721–1725, 1740–1761, 1768–1785, 1789–1793. Pierwszy z omawianych planów powstał zanim Kamieniec został odzyskany z rąk tureckich. Być może miał na celu zaznajomienie saskich oficerów z położeniem twierdzy, którą planowano zdobywać. Drugi plan należy łączyć z okresem rozbudowy twierdzy w latach 1721–1725. Jego celem było udokumentowanie istniejących fortyfikacji z zaproponowanie budowy nowych.

Plan Johanna Georga Starcke'a

Plan Kamieńca Podolskiego J. G. Starcke'a został zamieszczony w pierwszej części dwutomowego albumu *Theatri urbii*. Część pierwsza – *Theatri urbii pars prima* składa się ze strony tytułowej (il. 2), zamieszczonego na końcu spisu treści oraz 154 kolorowanych planów i rysunków, z czego 34 to rysunki J. G. Starcke'a, przedstawiające plany twierdz. Pozostałe to kolorowane przez J. G. Starcke'a miedzioryty, pozyskane z innych wydawnictw zwartych. Wycinanie kartek z oryginałów i spinanie ich według własnego uznania w oddzielne albumy, było w tamtym okresie bardzo modne. Podobnie zestawione są przechowane w Archiwum Narodowym w Krakowie Teki Ambrożego Grabowskiego, który bezceremonialnie wycinał rysunki ze starodruków, a niektóre łączył zgodnie ze swoim upodobaniem.

Plan Kamieńca Podolskiego o wymiarach 34 × 44 cm i sygnaturze: SLUB/Geogr.A.230 – Blatt 119, jest planem rękopiśmiennym wykonanym przez J. G. Starcke'a w 1695 r. (il. 3). Na odwrocie karty widnieje łaciński napis: *Kamienyeiz Podolski caput Podoliae, regionis; urbs mira ac stupenda ratione in arduo saxo condita; quae in expugnabilis extitit, w tłumaczeniu: Kamieniec Podolski stolica Podola. Miasto było wspaniałe, fundowane na niesamowicie stromych skalach na wypadek ataku. Plan zaopatrzonej jest w skalę rysunku wykonaną w 11/2 uln (prawdopodobnie chodzi o łokieć⁷) oraz legendę w języku niemieckim. W sposób szkicowy zaznaczono na nim budowle obronne oznakowane wielkimi literami od A do Q, z pominięciem zabudowy miejskiej. Na marginesie rysunku u góry oraz na samym rysunku znajduje się tytuł planu: *Kamieniec Podolski*, a z prawej strony umieszczono legendę o następującej treści:*

- A. *Alte Schloss* – stary zamek,
- B. *Neue Schloss* – nowy zamek,
- C. *Schlosthor gegen felde* – brama zamkowa od strony pól,
- D. *Brunn in felsen gehaunen* – studnia wydrążona w skale,
- E. *Wasser fleust durch die Brücke auf die Mühle* – woda przepływająca pod mostem do młyna,
- F. *Schlossmühle* – młyn zamkowy,
- G. *Polnisches thor* – Brama Polska,
- H. *Grosse Bastei* – wielka baszta (Brama Batorego),
- J. *Fleischer thurn* – Baszta Rzeźnicka (Garncarska),
- K. *Steinthor* – kamienna brama,
- L. *Reuschthor* – Brama Ruska,
- M. *Hölzerne vorgebaude* – drewniana przybudówka,
- N. *Armenische Mühle* – młyn ormiański,
- O. *Polnische Mühle* – polski młyn,
- P. *Steinrüsse* – skalna kryza (?),
- Q. *Fluss Smokeritz bey dem Polnischen thorem und Reuschen thor aus* – rzeka Smotrycz nad którą wybudowano Bramę Polską i Ruską.
*Longit: 1873 uln; Latit: 975 ulnar*⁸.

⁵ E. Raczyński, *Gabinet medalów polskich oraz tych które się dziejów polskich tyczą począwszy od wstąpienia na tron Augusta II aż do zgonu syna jego Augusta III (1697–1763)*, [T. 3], Poznań 1841, s. 48–49. To samo w: Dr Antoni J., *Zameczki podolskie na kresach multañskich*, T. II, Warszawa 1880, s. 14, przypis nr 25.

⁶ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVII wieku*, Kraków 2008, s. 160.

⁷ E. Stamm, *Miary Powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936, s. 9.

⁸ Dane przedstawiają zapewne wymiary obszaru objętego planem.

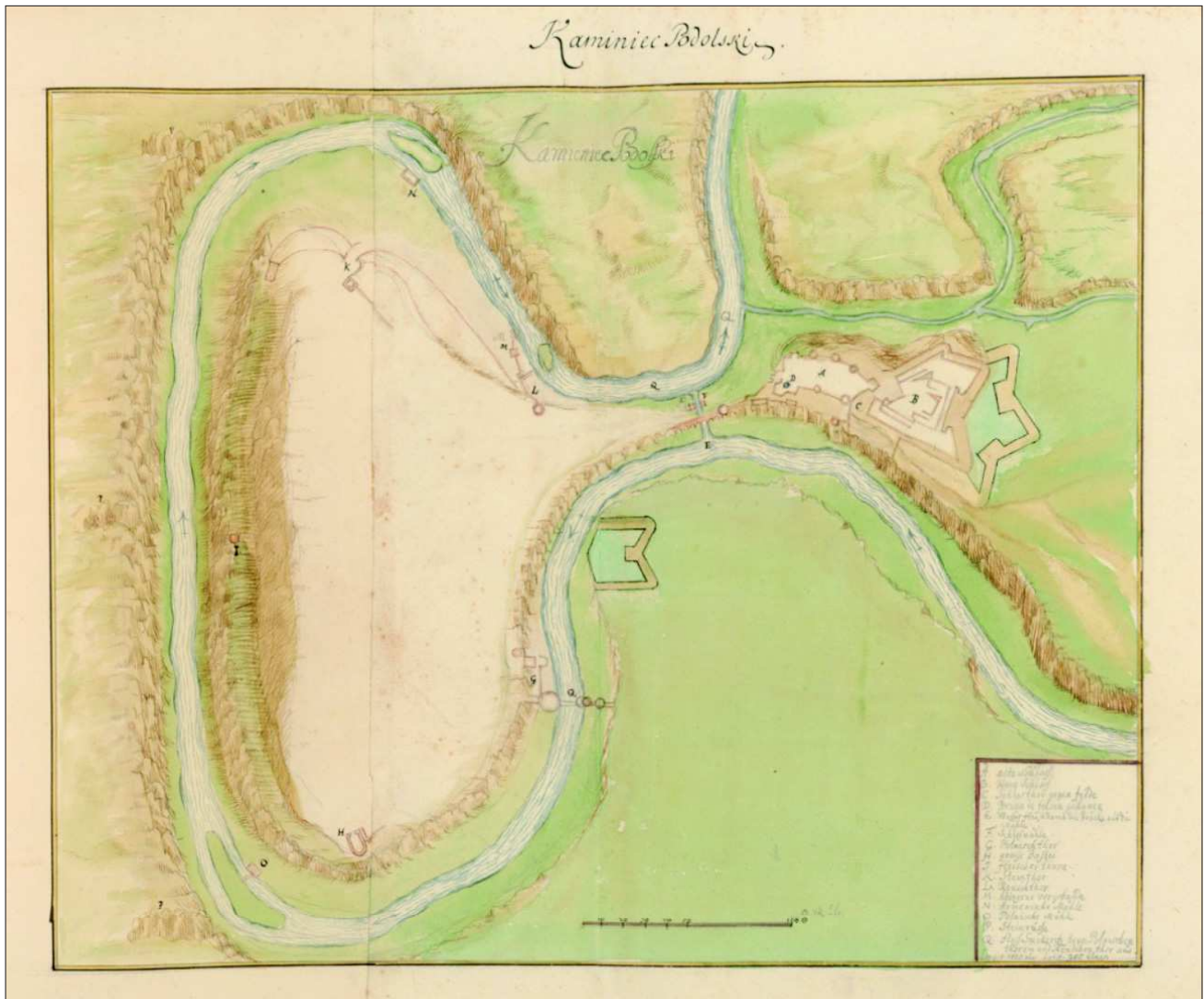

1. Awers i rewers medalu wybitego z okazji odzyskania Kamieńca Podolskiego w 1699 r., autor: M. H. Omeis, materiał: złoto 69,558 g, ϕ 44 mm, Staatlichen Kunstsammlungen Dresden sygn.: BGA3724. Źródło: <http://skd-online-collection.skd.museum> [dostęp: 16.08.2015]

1. The obverse and reverse sides of a medal issued to mark the regaining of Kamieniec Podolski in 1699, designed by M. H. Omeis, gold 69,558 g, 44 mm, Staatlichen Kunstsammlungen Dresden signature: BGA3724. Source: <http://skd-online-collection.skd.museum> [accessed 16.08.2015]

2. Strona tytułowa *Theatri Urbium*
2. Title page of *Theatri Urbium*

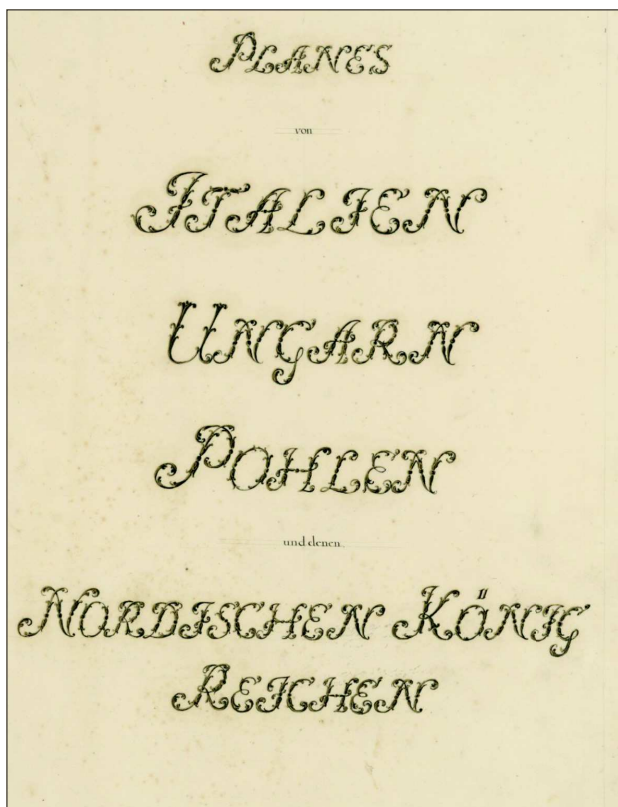
3. Plan J. G. Starcke'a Kamieńca Podolskiego z 1695 r.
3. J. G. Starcke's map of Kamieniec Podolski from 1695

Wszystkie plany rękopiśmienne zawarte w obydwu częściach *Theatri urbi* datowane są na 1695 r., czyli na okres gdy Kamieniec pozostawał w rękach tureckich. Z prawidłowego odwzorowania terenu, można by wnioskować, że J. G. Starcke był w Kamieńcu Podolskim osobiście. Zwraca uwagę rysunek mostu opartego na filarach, który łączy zamek z miastem. Taką konstrukcję posiadał most do 1687 roku⁹, kiedy to został przebudowany. Na planie zaznaczono szaniec na prawym brzegu rzeki Smotrycz pomiędzy Bramą Polską a mostem prowadzącym do

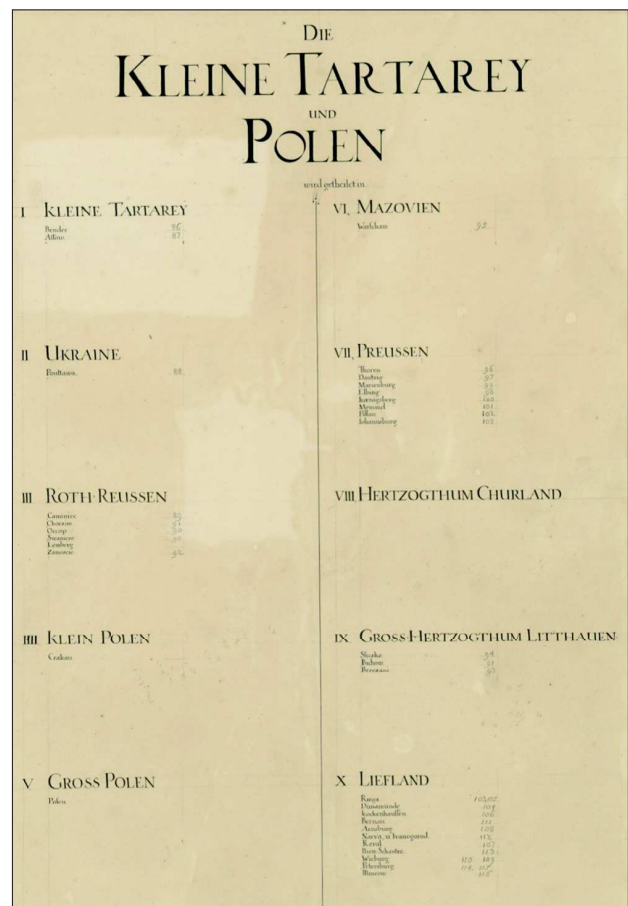
zamku. Takie umocnienie, chociaż nie tak dużych rozmiarów, pokazane jest tylko na dalej omawianym planie Fürstenhoffa. Na żadnym innym planie, pochodzącym z pierwszej połowy XVIII w. takie umocnienie nie występuje. Jednocześnie J. G. Starcke pominął ważną budowlę obronną, jaką był Szaniec Miejski, który znajdował się po stronie miasta na cyplu, skąd zaczynał się most zamkowy. Szaniec miejski zaznaczany był na wszystkich innych planach Kamieńca, tj. na planie de Rubeis (1684 r.)¹⁰, planie duńskim (druga połowa

⁹ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim, Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Oficyna Wydawnicza Polczek, Warszawa 1994, s. 112–114.

¹⁰ J. Janczykowski, *O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego*, [w:] F. Kiryk, *Kamieniec Podolski, studia z dziejów miasta i regionu*, T. 1, Kraków 2000, rys. nr 1 pomiędzy s. 312–313.

4. Strona tytułowa II tomu *Sammlung von Festungsplänen* (J. G. M. Fürstenhoff ?)
4. Title page of volume 2: *Sammlung von Festungsplänen* (J. G. M. Fürstenhoff ?)

5. Strona tytułowa rozdziału II tomu *Sammlung von Festungsplänen*, w którym zamieszczone są polskie twierdze
5. Title page of the chapter in volume 2 *Sammlung von Festungsplänen* where Polish strongholds are shown

XVII w.)¹¹, planie Glovera (1706–1707 r.)¹², planie Bernarda (1713 r.)¹³, planie Bonnelevay¹⁴, planach szwedzkich *Plan de la Ville, Chateau et Fort Kamieniek* (około 1715 r.)¹⁵ oraz *Plan de Caminieck* (przed 1721 r.)¹⁶. Być może J. G. Starcke pomylił brzegi i nieznaną budowla zaznaczona na lewym brzegu Smotrycza, powinna być szansem miejskim położonym na przeciwległym brzegu rzeki. Ze skąpych danych biograficznych¹⁷ wiadomo, że J. G. Starcke podróżował po Europie, ale nie ma informa-

cji by odwiedził Kamieniec Podolski. Najprawdopodobniej więc plan J. G. Starcke'a jest wzorowany na jakimś innym rękopisie.

Plan Johanna Georga Maximiliana von Fürstenhoffa

Drugi z omawianych planów Kamieńca Podolskiego – plan J. G. M. von Fürstenhoffa znajduje się w dwutomowym Albumie rękopiśmiennych planów

¹¹ Z. Nowak, A. Tomczak, *Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 16, z. 2–3, 1971, s. 234, rys. 4.

¹² L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany...*, s. 132.

¹³ M. Zgórniak, *Nieznanym plan Kamieńca Podolskiego...*, s. 322.

¹⁴ Plan Bonnelevay z 1720 r.: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070709> [dostęp: 22.02.2016] dotychczas nie był omawiany w polskiej literaturze. O jego istnieniu tylko wspominają M. Czubiński, J. Tucholska, op. cit., s. 54.

¹⁵ J. Czubiński, J. Tucholska, op. cit., s. 52.

¹⁶ Ibidem, s. 55.

¹⁷ Data narodzin Johanna Georga Starcke'a, podobnie jak i data śmierci nie jest ustalona. Johann Georg Starcke został ochrzczony 12 marca 1663 r., zmarł w 1692 r. lub 1693 r. względnie w 1695 r. Służył w batalionie inżynieryjnym w Saksonii w stopniu pułkownika. Uważany jest za głównego architekta jednego z najważniejszych zabytków baroku w Niemczech – Palais im Grossen Garten w Dreźnie. Uważa się, że miał znaczący udział w przebudowie Dreznia za czasów elektora saskiego Jana Jerzego III; <http://www.deutsche-biographie.de/sfz81029.html> [dostęp: 18.01.2016].

zatytułowanym: *Sammlung von Festungsplänen*. Wymiary obydwu tomów wynoszą: 64 × 47,5 cm. Pierwszy tom nosi tytuł *Planes von Portugal, Spanien, Franckreich und denen Niederlanden*, drugi – *Planes von Italien, Ungarn, Pohlen und denen Nordischen König Reichen* (il. 4). Album powstał w latach 1711–1732. W dziele użyto zamiennie języków niemieckiego oraz francuskiego.

Plany miast i twierdz Rzeczypospolitej zawarte są w tomie II. Strona tytułowa rozdziału (il. 5) jest zarazem spisem treści. Po tytule następuje wykaz regionów, a w nich wyszczególnione są miasta, których plany zawiera album. Wyszczególniono następujące regiony: *Kleine Tartarey* – Mała Tataria, *Ukraine* – Ukraina, *Roth Reussen* – Ruś Czerwona, *Kleine Pohlen* – Małopolska, *Gross Pohlen* – Wielkopolska, *Mazovien* – Mazowsze, *Preussen* – Prusy, *Hertzogthum Churland* – Księstwo Kurlandii, *Gross Hertzogthum Litthaunen* – Wilekie Księstwo Litewskie, *Liefland* – Inflanty. W rozdziale znalazły się plany takich miast Rzeczypospolitej, jak: *Caminiac* – Kamieniec Podolski, *Choczim* – Chocim, *Occop* – Okopy Świętej Trójcy, *Swanicze* – Żwaniec, *Lemberg* – Lwów, *Zamoscie* – Zamość, *Crakau* – Kraków, *Posen* – Poznań, *Warschaw* – Warszawa, *Thoren* – Toruń, *Dantzig* – Gdańsk, *Marienburg* – Malbork, *Elbing* – Elbląg, *Koenigsberg* – Królewiec, *Riega* – Ryga, *Dünamünde* – Dyjament lub Dynamunt, *Brzezani* – Brzeżany. Błędnie przypisano nazwy twierdz do regionu, na przykład ukraińska twierdza Brzeżany znalazła się w Wielkim Księstwie Litewskim, a Moskwa – w Infantach.

Plan Kamieńca Podolskiego o wymiarach 62,5 × 69,6 cm posiada sygnaturę SLUB/HS Mscr. Dresd.R.30.m,II (il. 6). Zaznaczona jest na nim skala w sążniach (toises), ale brak orientacji stron świata. W lewym dolnym rogu znajduje się legenda

oraz tytuł planu: *Plan de Kaminiac*. Niestety legenda zawiera ewidentne błędy opisu budowli, dlatego podano jej oryginalną treść wraz z tłumaczeniem, a w przypisach poprawny opis.

Treść legendy jest następująca:

1. *Ouvrage à Corne réparée* – naprawiony hornwerk
2. *Nouveau Chemin couvert, projeté et commencé* – zaprojektowane i wykonane nowe ganki obronne,
3. *Demy Lune projetée* – zaprojektowany rawelin,
4. *Avant Fossé en Glaçis projetée et commencée* – zaprojektowane i wykonane kontrskarpy,
5. *Ouvrages projettes pour decouvrir le fond des Ravines* – budowla obronna zaprojektowana w celu odsłonięcia dna wąwozu,
6. *Second Chemin couvert, projeté et commencé* – drugie zaprojektowane, ukryte ganki obronne¹⁸,
7. *Vieux Chateau* – stary zamek¹⁹,
8. *Pont de Maslonnierie* – kamienny most (Most Turecki)²⁰,
9. *Cavalier de la Ville* – Szaniec Miejski²¹,
10. *Port de Ruslie* – brama Ruska²²,
11. *L'Ecluse* – śluza²³,
12. *Grand Tour de Batoris* – Baszta Batorego,
13. *Ouvrages projettes, devant les Portes* – rawelin zaprojektowany nad Bramą Polską,
14. *Porte de Pologne* – Brama Polska,
15. *l'Arsenal* – arsenał,
16. *la Fonderie* – odlewnia, ludwisarnia,
17. *Ouvrage nouveau fait, dit Lagnasco* – nowa budowla obronna²⁴ wzmiankowana przez Lagnasco²⁵,
18. *Ecluse a Côte du Chateau* – śluza obok zamku,
19. *Grand Cavallier projeté, avec des Souterrains* – wielki nadszaniec zaprojektowany wraz z podziemiem.

¹⁸ Ganki wraz z rawelinami osłaniającymi dno wąwozu oznaczone są numerami 5 i podwójnie nr. 6.

¹⁹ Projektowany bastion osłaniający dno doliny Smotrycza, którą wiodła droga do Bramy Polskiej.

²⁰ Stary zamek.

²¹ Most Turecki.

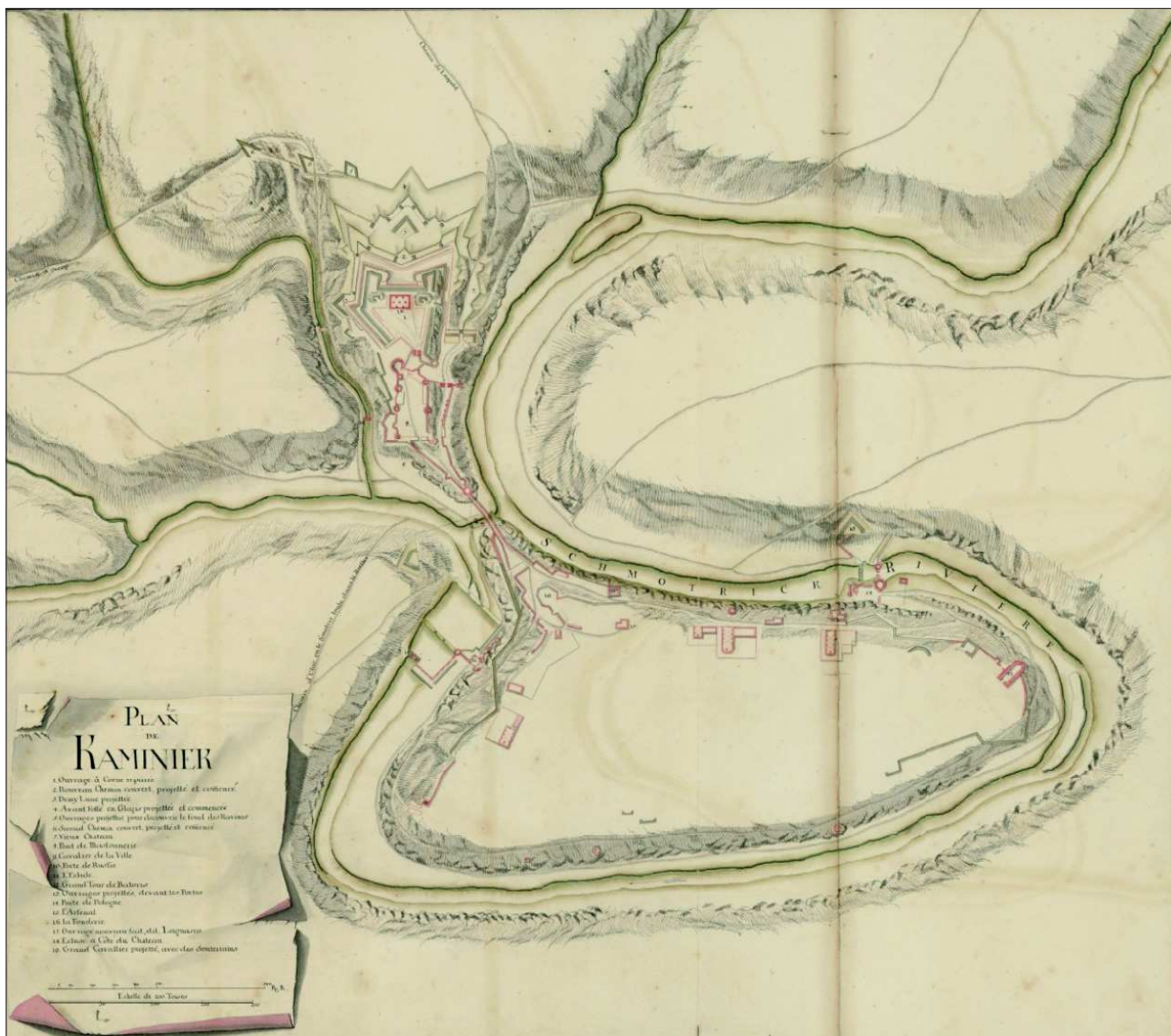
²² Szaniec Miejski.

²³ Numer 11 występuje dwukrotnie. Oznaczona jest nim śluza, znajdująca się bardziej z lewej strony i Brama Ruska znajdująca się bardziej po prawej stronie.

²⁴ Chodzi o baterię Najświętszej Marii Panny, która osłaniała Bramę Batorego i została zbudowana na miejscu zbudowanego przez Turków Szańca karmelitańskiego. Była ona później ponownie przebudowywana, gdyż na planie S. Corporala *Plan von Kaminiac in Podolien* (Biblioteka Narodowa ZZK

1 323, plan dostępny na <https://polona.pl/item/34422595/0/> [dostęp: 22.02.2016]) widnieje stwierdzenie, że została ukończona w 1751 r.

²⁵ Piotr Lagnasco, saski generał-lejtnant, który w 1713 r. wizytował Kamieniec Podolski miał się starać o fundusze na fortyfikację twierdzy; T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, T. 19, 1973, s. 159. Generał Legnasco był w 1710 r., a później od 1712 r. komendantem Kamieńca Podolskiego; K. Jarochoowski, *Kamieniec i Poznań po Augustowej restauracji*, [w:] *Opowiadania i studia historyczne serya nowa*, Poznań 1884, s. 361, 370. Natomiast R. Mazur-Król podaje, że saski generał Robert Taparell Lagnasco przybył do Kamieńca w 1713 r. i wspomagał Glovera przy fortyfikacji twierdzy; R. Mazur-Król, *Miasto trzech nacji...*, s. 166.

6. Plan Kamieńca Podolskiego J. G. M Fürstenhoffa
6. J. G. M. Fürstenhoff's map of Kamieniec Podolski

Budowa dwóch spiętrzeń poniżej Bramy Ruskiej była zrealizowana w latach 1710–1715²⁶. Te budowle hydrotechniczne znacznie podnosiły walory obronne zespołu Ruskiej Bramy, gdyż uniemożliwiały wykonanie podkopu pod bramą w celu jej wysadzenia. Spiętrzenia te zostały prawdopodobnie całkowicie zniszczone podczas gwałtownej powodzi w 1721 r.²⁷ i dlatego nie ma ich już na późniejszych planach. Zapewne nie widziano sensu ich odbudowy. Oznaczenie tych spiętrzeń pozwala datować plan na okres pomiędzy 1710 a 1721 r. W legendzie planu występują stwierdzenia „naprawiony” lub

„zaprojektowany i wykonany”, co wskazuje, że jednym z celów planu była dokumentacja wykonanych robót. Na planie znajduje się także wiele budowli dopiero projektowanych. Dlatego należy przypuszczać, że plan Fürstenhoffa powstał po zakończeniu pierwszej fazy rozbudowy Kamieńca Podolskiego, przypadającej na lata 1710–1715, a przed drugą fazą prac w latach 1721–1725²⁸. Prawdopodobnie też zakres projektowanych budowli to autorska wizja Fürstenhoffa projektu nowych obwarowań twierdzy. Zatem plan został wykonany pomiędzy rokiem 1715 a 1721.

²⁶ R. Król-Mazur, op. cit., s. 163.

²⁷ G. Belke, *Rys historii naturalnej Kamieńca Podolskiego poprzedzony krótką wiadomością o pracach uczonych w przed-*

miotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii w Polsce w XIX wieku, Warszawa 1859, s. 29.

²⁸ R. Król-Mazur, op. cit., s. 160.

Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff²⁹ był cenionym architektem drezdeńskim, wykształconym w Królewskim Saksońskim Korpusie Inżynierów w latach 1709–1714. Od 1716 r. wykładał jako kapitan na Drezdeńskiej Akademii Wojskowej, a od 1745 r. już jako generał porucznik został szefem Korpusu Inżynierów oraz dyrektorem do spraw fortyfikacji i wszystkich twierdz. Był od roku 1746 komendantem twierdzy Koenigstein, którą fortyfikował. Zachowany plan Kamieńca Podolskiego jest ważnym źródłem do dziejów kresowej twierdzy.

Bibliografia

- Dr Antoni J., *Zameczki podolskie na kresach multan-skich*, Warszawa 1880.
- G. Belke, *Rys historii naturalnej Kamieńca Podolskiego poprzedzony krótką wiadomością o pracach uczonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii w Polsce w XIX wieku*, Warszawa 1859.
- J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, z. 13-A, (102) 2005, s. 47–71.
- D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim, Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Oficyna Wydawnicza Polczek, Warszawa 1994.
- J. Janczykowski, *O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego*, [w:] F. Kiryk, *Kamieniec Podolski, studia z dziejów miasta i regionu*, T. 1, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000, s. 309–318.
- K. Jarochoowski, *Kamieniec i Poznań po Augustowej restauracji*, [w:] *Opowiadania i studia historyczne serya nowa*, Poznań 1884, s. 359–403.
- R. Mazur-Król, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVII wieku*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2008.
- T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, T. 19, 1973, s. 139–186.
- Z. Nowak, A. Tomczak, *Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 16, z. 2–3, 1971, s. 225–232.
- L. Opyrchal, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2015, s. 131–140.
- E. Raczyński, *Gabinet medalów polskich oraz tych które się dziejów polskich tyczą poczynszy od wstąpienia na tron Augusta II aż do zgonu syna jego Augusta III (1697–1763)*, T. 3, Poznań 1841.
- E. Stamm, *Miary Powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936.
- M. Zgórnjak, *Nieznany plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r.*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, T. 34, 1991, s. 321–325.

Leszek Opyrchal, prof. nzw. dr hab. inż.
Wydział Geodezji Górniczej i Inżynierii Środowiska
AGH Akademia Górniczo-Hutnicza

Aleksandra Bąk, mgr inż.
Wydział Geodezji Górniczej i Inżynierii Środowiska
AGH Akademia Górniczo-Hutnicza

²⁹ Urodzony w 1686 r. prawdopodobnie w Dreźnie, gdzie zmarł 15 lipca 1753 r.; <http://www.deutsche-biographie.de/sfz17962.html> [dostęp: 22.02.2016].